

Provinciaal kunst- en cultuurbeleid

Lessen uit de coronapandemie

BOEKMAN

Inhoud

-
- 3 Marijn Stouten, Jurian Edelenbos, Jitske van Popering-Verkerk
en Mattijs Taanman
Cultuur in crisistijden
Het belang van beleidsvrijheid voor provincies
- 8 Nicolle van Lith
Cultuurbeleid in de wachtkamer
Waar wachten we eigenlijk op?
- 12 Bastiaan Vinkenburg en Cor Wijn
Het cultuurbestel als raderwerk
Pleidooi voor een proactievere rol van provincies
- 18 Marieke van Engelen
Advies Interprovinciaal Overleg (IPO)
'Samenhangend investeren, vernieuwen en samenwerken'

**Marijn Stouten, Jurian Edelenbos, Jitske van Popering-Verkerk
en Mattijs Taanman**

Cultuur in crisistijden

Het belang van beleidsvrijheid voor provincies

De Nederlandse cultuursector is tijdens de corona pandemie zwaar getroffen. Om de schade in de noodlijdende cultuursector te beperken investeerde het kabinet bovenop de generieke steunpakketten meer dan twee miljard euro in verschillende extra steunpakketten voor cultuur. De provincies hadden een belangrijke rol bij het beschikbaar stellen van deze middelen. Hoe vervulden de provincies deze rol en wat valt hierbij op?

V eranderend rollenspel

In het eerste steunpakket voor de cultuursector (Engelshoven 2020a) werd de basis gelegd voor het verdelen van de financiële middelen. De rijksoverheid stelde de middelen eerst ter beschikking aan provincies, stichtingen en (rijkscultuur)fondsen. Die stelden op hun beurt de middelen beschikbaar aan de gemeenten, regionale culturele instellingen en zzp'ers. De provincies en gemeenten waren bij het eerste steunpakket verplicht tot cofinanciering op steun vanuit de rijksoverheid, elke laag had daarmee eigen financiële inbreng. De gemeenten en provincies voerden hun taak verder zoveel mogelijk uit op basis van de afgesproken taakverdeling. De gemeenten zijn daarbij verantwoordelijk voor lokaal cultuurbeleid en accommodaties van cultuurinstellingen. Daarnaast subsidiëren zij lokaal culturaanbod en hebben zij een belangrijke rol bij cultuureducatie. Voor provincies is cultuur een kerntaak waar lokale belangen worden overstegen. Zij zijn verantwoordelijk voor bovengemeentelijke coördinatie, diversiteit en spreiding van culturele voorzieningen in de regio en de financiering van provinciale collecties. Daarnaast zetten provincies zich in voor het behoud en de ontwikkeling van het erfgoed en de tweedelijns ondersteuning bij cultuureducatie (Zijlstra et al. 2012; Ministerie van OCW 2022).

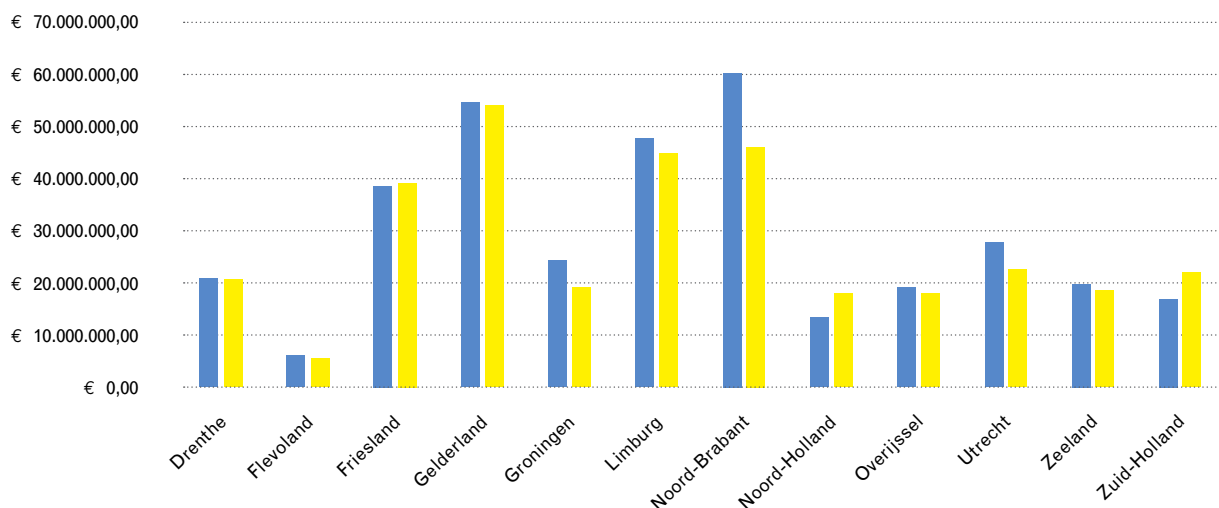
Tijdens de pandemie bleek dat provincies vrijheid hebben om hun rol voor de cultuursector verder in te vullen dan vastgelegd

Vanaf het tweede steunpakket wijzigde het verdeelproces van de financiële middelen uit de steunpakketten. De middelen lopen vanaf dat moment niet meer via de provincies, maar komen direct terecht bij gemeenten door middel van een decentralisatie-uitkering. Het te ontvangen bedrag wordt gebaseerd op de gemeentelijke uitgaven aan cultuur in 2019. Om de administratieve rompslomp voor gemeenten te beperken en het efficiënt doorstromen van de financiële middelen naar de cultuursector te bevorderen hoeft er geen verantwoording te worden afgelegd over de gemaakte beleids- en bestedingskeuzes (Engelshoven 2020b).

Dit heeft twee ongewenste gevolgen. De broodnodige financiële middelen die bedoeld zijn voor het ondersteunen van de cultuursector waren niet geoormerkt, waardoor ze ondoelmatig konden worden besteed (Kleine 2022; Jorritsma 2021; Wijn et al. 2022). Daarnaast blijkt uit onderzoek in 2022 dat sommige gemeenten nog een substantieel deel van de ontvangen financiële middelen in kas hebben. Zo ontstonden grote verschillen tussen gemeenten in de provincie. In Zeeland keerde de gemeente Vlissingen bijna alle financiële middelen uit, terwijl de naastgelegen gemeente Middelburg nog meer dan de helft van de coronasteun in kas heeft (Zonder auteur 2022). Zuid-Holland laat eenzelfde beeld zien: de gemeente Krimpenerwaard gaf van de 332.000 euro inmiddels 300.000 euro uit, terwijl de gemeente Westland van de 1,4 miljoen euro nog maar 169.000 euro heeft gependend (Hofstede 2022).

Provinciale verschillen

Hoewel afspraken over de rol van de provincie in de cultuursector zijn vastgelegd in het Algemeen kader interbestuurlijke verhoudingen cultuur OCW, IPO en VNG (Zijlstra et al. 2012), blijkt tijdens de pandemie dat zij in de praktijk vrijheid hebben om hun rol verder in te vullen. Zo bieden alle provincies tijdens de coronacrisis extra financiële steun aan de cultuursector, bovenop de financiële middelen vanuit de landelijke steunpakketten. Daarnaast kunnen zij aanvullende financiële regelingen opzetten voor de regionale cultuursector en aldus inspelen op de regionale context. Zo kunnen zij groepen ondersteunen die het hoofd lastig boven water houden, zoals niet meerjarig gesubsidieerde ↓

Figuur 1. Provinciale cultuurlasten 2019 en begrote provinciale cultuurlasten 2021.
Bron: CBS 2020 en Provincie Zuid-Holland 2021

2019
2021

instellingen, poppodia en zzp'ers (Jorritsma 2021; Engelshoven 2020a). Juist omdat deze groepen beperkt of niet in aanmerking kwamen voor middelen uit landelijke steunpakketten was het bereiken van deze groepen extra belangrijk. Wat echter opvalt is dat niet alle provincies een even breed pakket aan regelingen beschikbaar stelden (Wijn et al. 2021).

Provincies hanteerden verschillende uitgangspunten bij hun rolinvulling, met provinciale verschillen als resultaat. Zo hanteerde Zuid-Holland: 'We voegen waarde toe waar dat nodig is en kan, zonder daarbij de verantwoordelijkheid over te nemen' (Koek et al. 2021) en weigerde daarnaast garant te staan voor het tekortschieten van de landelijke steunpakketten (Koek et al. 2020). In de provincie Limburg was het uitgangspunt: 'Vanuit onze kerntaak op het gebied van cultuur, het behoud en de versterking van de provinciale culturele infrastructuur, is de culturele en creatieve sector vanaf de start van de coronacrisis zoveel als mogelijk ondersteund' (Provincie Limburg 2022). Zo houden zij vast aan de afspraken over de provinciale rol in de cultuursector. Er zijn ook provincies die kiezen voor het benutten van de vrijheid om hun rol anders in te vullen. Neem Gelderland: 'Aan de

hand van de situatie, behoeften van het veld, onze partners, de regio en de rol die de provincie heeft, kijken naar mogelijkheden en de provinciale inzet bepalen' (Drenth 2021). Gelderland koos ervoor om specifiek te focussen op makers, podia in de dorpen die geen aanspraak konden maken op landelijke steun en presenteerde een uitvoeringsprogramma met perspectief voor de toekomst van de sector. Utrecht heeft zich gefocust op het geven van een impuls aan innovatie in de cultuursector met een bijbehorend fonds en steunde specifiek talentvolle makers (Wijn et al. 2021, 28 en 37; Berenschot 2021), Overijssel anticipeerde op de gevolgen van de pandemie door onder andere een regeling Kleine Culturele Initiatieven te openen (Wijn et al. 2021). Noord-Brabant schreef te onderzoeken of hun inzet wel paste bij de 'gewenste scherpere provinciale rolneming' (Provincie Noord-Brabant 2021). Dit illustreert hoe provincies vanuit een proactieve rolbenadering met meerwaarde konden bijdragen aan ondersteuning van de cultuursector.

Verder valt op dat de uitgaven per provincie aan de cultuursector enorm verschillen (zie Figuur 1). Dit kan deels worden verklaard omdat het aantal cultuurinstellingen dat aanspraak

kan maken op steun vanuit de regionale basisinfrastructuur cultuur, waarvoor provincies financieel zelf aan de lat staan, per provincie verschilt. Als een provincie relatief veel cultuurinstellingen van landelijk belang heeft, dan wordt de cultuursector in de provincie primair door landelijke geldstromen gefinancierd. Dit drukt de provinciale uitgaven aan de cultuursector op de begroting. Er is echter nog een andere belangrijke verklaring voor deze verschillen, namelijk dat sommige provincies meer, en andere provincies minder vrijheid hebben benut om een proactieve provinciale rol te nemen in de tegemoetkoming van de noodlijdende cultuursector.

Differentiatie door de uitvoering

In een eerder artikel presenteerden we drie observaties die verklaren waarom differentiatie van landelijke coronamaatregelen niet is gerealiseerd. Hoewel er een wens was om regionaal maatwerk te leveren werd (1) teruggerepen naar landelijke regie om efficiënt en snel te handelen bij oplopende coronabesmettingen. Daarnaast waren (2) provincies en gemeenten afwachtend bij het overnemen van eindverantwoordelijkheid en (3) hebben de rijksoverheid, provincies en gemeenten onvoldoende gezamenlijk opgetrokken om

De vrijheid om zelf voor een proactieve rol te kiezen biedt ruimte voor verschil tussen provincies waardoor het cultuurbeleid beter kan aansluiten op de context

regionaal maatwerk te realiseren, terwijl dit juist meer capaciteit, tijd en energie vraagt (Edelenbos 2022). Daarmee bleef differentiatie en regionaal maatwerk uit en had iedereen, ondanks regionale verschillen, te maken met dezelfde maatregelen.

De proactieve rol van verschillende provincies bij financiële ondersteuning van de cultuursector bewijst dat regionale differentiatie wel gerealiseerd kon worden. Dat is een positief signaal. De vrijheid om zelf voor een proactieve rol te kiezen biedt ruimte voor verschil tussen provincies waardoor het cultuurbeleid beter kan aansluiten op de context (Hamer et al. 2020). Zo kunnen de financiële middelen voor de cultuursector effectiever en efficiënter worden besteed. Differentiatie komt hier voornamelijk aan op het vermogen van een provincie om de beleidsvrijheid te zien en te benutten door er energie en financiële middelen in te steken en daarmee voor een proactieve provinciale rol te kiezen.

Het Interprovinciaal Overleg (IPO) stelt dat provincies tijdens de coronapandemie een belangrijke rol hebben gespeeld in het overeind houden van de cultuursector en stelt voor om de rol van de provincie steviger te verankeren in de *Wet op het specifiek cultuurbeleid* (IPO 2021). Dit artikel illustreert dat een aantal provincies, in hun rolbenadering bij de ondersteuning van de cultuursector, al een stap extra heeft gezet. Het beter verankeren van de provinciale rol heeft als voordeel voor de cultuursector dat in alle provincies dezelfde uitgangspunten worden gehanteerd, waarmee de verschillen tussen provincies kleiner zouden moeten worden. Het is daarbij wel van belang om de beleidsvrijheid van de provincie intact te laten zodat provincies snel en efficiënt kunnen inspelen op de behoeften in de regionale cultuursector. Tijdens de pandemie is immers gebleken dat de provincie daarmee substantieel kon bijdragen aan het behoud van een vitale cultuursector en groepen die tussen wal en schip dreigden te belanden kon ondersteunen. De provinciale rol heeft en houdt daarmee een belangrijke toegevoegde waarde voor de cultuursector. •

Literatuur

- Berenschot (2021) [Steun voor de cultuur- en erfgoedsector in de coronacrisis in provincie Utrecht: onderzoek naar de bestaande en toekomstige ondersteuning](#). Utrecht: Berenschot.
- CBS (2020) '[Detailering cultuurlasten gemeenten en provincies 2019](#)'. Op: [www.cbs.nl](#), 26 oktober.
- Drenth, P. (2021) [Uitvoeringsprogramma cultuur en erfgoed 2021](#). Arnhem: Provincie Gelderland.
- Edelenbos, J. (2022) '[Regionale aanpak crisis een droom](#)'. Op: [www.binnenlandsbestuur](#), 14 januari.
- Engelshoven, I. K. van (2020a) [Uitwerking aanvullende ondersteuning € 300 miljoen culturele en creatieve sector](#). Tweede Kamer 32820/35420, nr. 353.
- Engelshoven, I. K. van (2020b) [Uitwerking maatregelen tweede specifieke pakket voor de culturele en creatieve sector](#). Tweede Kamer 32820/35420, nr. 400.
- Hamer, M. (voorz.); Denktank Coronacrisis (2020) [De contouren van een intelligent herstelbeleid](#). Den Haag: Sociaal-Economische Raad.
- Hofstede, S. (2022t) '[Gemeenten houden miljoenen euro's over aan steungeld voor cultuursector](#)'. Op: [www.omroepwest.nl](#), 28 september.
- IPO (2021) [Cultuur en erfgoed: position paper IPO begroting cultuur](#). Den Haag: Interprovinciaal Overleg.
- Jorritsma, E. (2021) '[De zpp'er is de grote verliezer in de cultuursector](#)'. Op: [www.nrc.nl](#), 29 september.
- Kleine, J. de (2022) '[Steungeld voor cultuur zit nog altijd in zak van gemeente Almelo \(en lijkt daar ook te blijven\)](#)'. Op: [www.tubantia.nl](#), 12 januari.
- Koek, H.M.M. en J. Smit (2020) [Inventarisatie culturele infrastructuur Zuid-Holland en corona](#). Den Haag: Provincie Zuid-Holland.
- Koek, H.M.M. en J. Smit (2021) [Beleid cultuur\(participatie\)](#). Den Haag: Provincie Zuid-Holland.
- Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (2022) '[Kunst- en cultuurbeleid](#)'. Op: [www.rijksoverheid.nl](#).
- Provincie Limburg (2022) [Beleidsprogramma Cultuur 2022-2023: veerkracht van cultuur](#). Maastricht: Provincie Limburg.
- Provincie Noord-Brabant (2020) [Beleidskader vrije tijd, cultuur en sport 2021-2022](#). Den Bosch: Provincie Noord-Brabant.
- Provincie Zuid-Holland (2021) '[Overzicht \(voorgenomen\) uitgaven 12 provincies cultuur, erfgoed en bibliotheken in 2021](#)'. Op: [www.zuid-holland.nl](#).
- VNPF (2021) '[Zorgen cultuursector om besteden coronasteun volgens Berenschot terecht](#)'. Op: [www.vnpf.nl](#), 1 maart.
- Wijn, C. en B. Vinkenburg (2021) [Corona, cultuur en gemeenten: informatiegids over gemeentelijke coronasteun aan de lokale culturele infrastructuur](#). Den Haag: Vereniging Nederlandse Gemeenten.
- Wijn, C. (et al.) (2022) [Corona, cultuur en gemeenten - deel 2: informatiegids over gemeentelijke steun voor herstel en transitie van de lokale culturele infrastructuur vanwege de coronacrisis](#). Den Haag: Vereniging Nederlandse Gemeenten.
- Zijlstra, H., J.W. Remkes en R.J.J.M. Pans (2012) '[Algemeen kader interbestuurlijke verhoudingen Cultuur OCW, IPO en VNG](#)'. In: [Staatscourant](#), nr. 8545, 1-4.
- Zonder auteur (2022) '[Nog bijna 3 miljoen coronasteun voor cultuur in gemeenten niet uitgegeven](#)'. Op: [www.omroepzeeland.nl](#), 24 februari.

Marijn Stouten
is junior onderzoeker bij GovernEUR | Erasmus Universiteit Rotterdam

Jurian Edelenbos
is professor bij ESSB | Erasmus Universiteit Rotterdam

Jitske van Popering-Verkerk
is managing director bij GovernEUR | Erasmus Universiteit Rotterdam

Mattijs Taanman
is senior onderzoeker bij GovernEUR | Erasmus Universiteit Rotterdam

Nicolle van Lith

Cultuurbeleid in de wachtkamer

Waar wachten we eigenlijk op?

Het landelijk cultuurbeleid zit in de wachtkamer bij de culturele huisarts. In een benauwd voorportaal waar je door oude tijdschriften zit te bladeren die al zijn bekeken door zieke voorgangers. Waar flink wordt gekucht, stilletjes wordt gehuild vanwege de verzwikte enkel en de zenuwen door de kamer gieren omdat vandaag de uitslag gaat komen. Als er iets is 'blijven hangen' van de coronacrisis die ons land begin 2020 binnendrong, dan is het wel het alsmear wachten op een reactie. Wachten op herkenning van de grote nood, wachten op erkenning door de leiders van ons land, onze provincies en gemeenten, wachten op antwoord, wachten op... ja op wat eigenlijk? En dat wachten geldt zeer zeker niet alleen voor de culturele en creatieve sector.

In brand

In reactie bood de overheid steun, en daar moet de sector de komende twintig jaar blij mee zijn. Bij iedere speech op openingen, premières en gala's hoor ik steeds weer hetzelfde: de steun was er tijdens de grote crisis en het belang van de sector is gezien en gehoord. Tien jaar na Zijlstra's harde ingrijpen heeft de overheid weer geïnvesteerd in de culturele sector. Echter, zonder corona was deze forse investering er nooit geweest. Realiseren we ons dat? Je zou bijna 'dankbaar' moeten zijn voor de coronapandemie. De sector stond (en staat nog steeds) in brand en de opgaven zijn groot. Overheden, van gemeente tot rijksoverheid, hebben er alles aan gedaan om de sector adequaat tegemoet te komen. Toch?

Nee.

Het belanghebbende essay van Stouten, Edelenbos, Van Popering-Verkerk en Taanman laat enerzijds zien hoe slecht de drie overheidslagen in Nederland met elkaar samenwerken. Dat ze niet in staat zijn om op een goede manier de schouders eronder te zetten in geval van crisis om een belangrijke sector te steunen die voor de gehele samenleving van grote waarde is. Anderzijds toont het onderzoek ook de positieve uitschieters, toonbeelden van 'niet lullen maar poetsen' en uitproberen. Die mentaliteit zou ik veel vaker terug willen zien in de samenwerking tussen overheden ten bate van het culturele veld, niet alleen tijdens een crisis maar juist in algemene zin. De grote daadkracht van met name gemeenten en enkele provincies om in recordtijd laagdrempelige regelingen op touw te zetten geeft aan dat het daadwerkelijk kan. Denk hierbij aan de coulancemaatregelen van de gemeente Wageningen, de overbruggingssteun voor de culturele infrastructuur in de gemeente Groningen en de regeling voor culturele makers van de gemeente Utrecht (zie onder andere Wijn et al. 2021). Dit toont dat wanneer de nood hoog is lokale overheden begrijpelijke regelingen en verantwoordingsmechanismen kunnen maken en tevens constant in gesprek zijn met de sector. Veel gemeenten kregen door hun inspanningen om de cultuursector te steunen opeens veel beter in beeld welke makers, instellingen en verenigingen er in hun gemeente actief waren. Online meetings met de sector waren aan de orde van de dag.

Extra inzet

Inmiddels is die actieve samenwerking op uitzonderingen na niet meer in die vorm van toepassing. Dat is niet zo vreemd, aangezien Nederland weer een nieuwe start maakte na de gemeenteraadsverkiezingen. Met veel nieuwe wethouders aan het roer, zo ook voor cultuur, moeten opnieuw verbindingen worden gelegd. Daarbij vraag ik me bovendien af of de gemeenten de crisis nog helder genoeg in het vizier hebben. Het feit dat er nog steeds veel coronamiddelen op de plank liggen bij verschillende gemeenten versterkt mijn vermoeden. Corona is weliswaar niet meer zo nadrukkelijk aanwezig als een jaar geleden, maar de sector heeft nog iedere dag met de gevolgen te maken en kan financiële ondersteuning goed gebruiken. De nood en behoefte zijn nu echter anders dan in 2020 of 2021. Zo kampen veel podia en gezelschappen met wegblijvend publiek, zoeken amateurverenigingen naarstig naar nieuwe leden, en zijn scholen nog niet altijd in staat om kunst en cultuur weer een plek te geven in een schoolprogramma. Daarnaast rijzen de prijzen van levensmiddelen en energie de pan uit en is er (zeker buiten de Randstad) nauwelijks nog een productieleider, marketeer of technicus te vinden. Er is nog genoeg te doen, de nood is nog steeds hoog, dus investeren loont. Het vraagt een extra inzet van gemeenten en in breder perspectief ook van provincies om dit nu op te pakken en om de sector de financiële en inhoudelijke steun te geven die ze verdient. Daarbij is het belangrijk dat de huidige energiecrisis wordt inbegrepen in de steun aan de cultuursector, die nog voornamelijk ingesteld is om het hoofd te bieden aan de langetermijngevolgen van de coronapandemie. De sector heeft namelijk, naast recht op coronasteun, ook recht op steun ten aanzien van de energiecrisis.

Gemiste kans

Er zijn provincies die tijdens de coronacrisis hebben laten zien met de sector mee te kunnen bewegen en de innovatiekracht van de sector te omarmen. De provincie Utrecht is daar met het Cultuur Innovatiefonds een goed voorbeeld van. Het fonds steunt culturele en creatieve projecten die ook op de lange termijn potentieel een duurzame werking hebben en biedt naast financiële steun ook coaching voor onderzoek en

uitvoering. De initiatiefnemers van de projecten die zich hiervoor aanmelden worden dus echt gezien en ondersteund. Ook heeft de provincie Utrecht ervoor gekozen het systeem van aanvragen minder rigide te maken en actief te kijken vanuit de blik van de aanvragers. Een ander voorbeeld is het Cultuur Innovatie Fonds Limburg dat ik samen met Joery Wilbers en Stichting Elisabeth Strouven heb opgericht. Binnen no-time gaven zowel het bedrijfsleven als bijna alle gemeenten in Limburg een flinke financiële bijdrage om de makers en werkkenden in de sector te ondersteunen. Maanden later volgde de provincie Limburg met een makersfonds gebaseerd op de methodiek (een lichte aanvraagprocedure met snelle toekenningen) van het eerdergenoemde Innovatie Fonds. Maar is of was dat genoeg?

Nee.

Het is evident dat overheden stappen moeten nemen om de culturele sector op een duurzame manier te ondersteunen

De kans die is blijven liggen betreft het nadenken over de toekomst. Over hoe de cultuursector post-corona stappen kan nemen om een duurzame werking voor de toekomst te realiseren. Overigens kan de culturele sector dat niet alleen, daar zijn ook overheden bij nodig. Dat dit nu blijft liggen vind ik zelf ongelofelijk jammer en echt een gemiste kans. De ‘verjuridisering’ van de culturele sector is aan de orde van de dag. Er worden hoge drempels opgeworpen door de ingewikkelde wetgevingen rondom aanvraag- en verantwoordingssystemen. Regelingen zouden op rijks- en bijvoorbeeld provinciaal niveau op elkaar moeten aansluiten om de administratieve last bij instellingen te verlagen, maar dit is slechts in beperkte mate van toepassing. Daarnaast blijven de ingewikkelde aanvraagprocedures van enkele fondsen en overheden een bron van ergernis voor de sector.

Het is evident dat overheden stappen moeten nemen om de culturele sector op een duurzame manier te ondersteunen. De oproep van de auteurs van het openingsartikel om de rol van de provincie steviger te verankeren in de *Wet op het specifiek cultuurbeleid*, is een goede gedachte. De vraag is alleen of provincies hier klaar voor zijn en of ze er na de Provinciale Statenverkiezingen in maart 2023 mee aan de slag willen. Mijn grote zorg is dat deze verkiezingen resulteren in een te rechts georiënteerd politiek landschap dat juist van zijn kerntaken op het gebied van kunst en cultuur af wil in plaats van er zijn nek voor uit te steken. Daarnaast zijn er berichten dat provincies als Limburg en Gelderland een winstwaarschuwing zullen afgeven. Er is effectief minder geld te besteden en dat betekent dat er direct keuzes gemaakt moeten worden waarbij kunst en cultuur bovenaan staan als post waarop te bezuinigen valt. In het artikel ‘Provinciebestuur heeft veel minder te besteden’ (Broek 2022) valt te lezen dat de provincie Limburg de harde keuzes overlaat aan de volgende coalitie maar wel alvast een voorzetje doet: bezuinigingen op cultuur, monumenten en erfgoed.

Nieuwe stap

Een duurzame toekomst creëren blijkt op nog meer niveaus ingewikkeld. De slechte samenwerking tussen overheden op verschillende niveaus kwam namelijk eind vorig jaar tot een ultiem hoogtepunt met de *Kamerbrief* van staatssecretaris Gunay Uslu, waarin zij aankondigde dat de BIS de BIS blijft. ‘Rust creëren’, werd het genoemd (Uslu 2022). We zijn in Nederland niet in staat om een cultuurstelsel, dat al meer dan tien jaar aan vervanging toe is, te herzien. De vraag blijft: waarom zijn we daartoe niet in staat? Melle Daamen schreef terecht in zijn boek: ‘de politiek bemoeit zich juist te veel met cultuur’ (Daamen 2022). Ik zie dat er maar weinig sectoren zijn waar de politiek zoveel moet discussiëren over het belang en de keuzes als bij de culturele sector. Met de nadruk op óver de sector praten en nog steeds te weinig mét de sector praten.

Met alle verbeeldingskracht, flexibiliteit en innovatieve denkkraft die de sector bezit, gaan we het nu rustig aan doen. Op doktersrecept van het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap. In de komende periode zal er een traject lopen met als doel een mogelijke ontwikkeling van een nieuw stelsel. Waarom loopt dit niet nu al? Zo is dit belangrijke onderwerp weer terug in de wachtkamer. Laten we niet met elkaar een ongelofelijke kans liggen door het nu niet aan te pakken? Ook politiek gezien. Nu is het nog enigszins te doen qua samenstelling van politieke partijen die kunst en cultuur als een waardevolle bijdrage aan de samenleving zien. Met de aanstaande provinciale verkiezingen voor de deur maak ik me zorgen over de timing.

Als een echte ‘hoophouder’ wil ik positief blijven. En geloven en hopen dat er een nieuwe stap gemaakt kan worden in de samenwerking tussen overheden en de culturele sector. Dat kan wat mij betreft alleen door betere afstemming tussen de overheden onderling en, heel belangrijk, tussen overheden en de culturele sector. Nu alleen nog even uitvinden hoe we dat het beste kunnen doen. •

Literatuur

- Broek, J. van den (2022) ‘[Provinciebestuur heeft veel minder te besteden](#)’. Op: [www.limburg.nl](#), 4 november.
- Daamen, M. (2022) *Grazen boven het kunstgras: het falen van het Nederlandse kunstbeleid*. Amsterdam: Prometheus.
- Uslu, G. (2022) [Toekomst culturele basisinfrastructuur](#). Tweede Kamer 32820, nr. 485.
- Wijn, C. en B. Vinckenburg (2021) [Corona, cultuur en gemeenten: informatiegids over gemeentelijke coronasteun aan de lokale culturele infrastructuur](#). Den Haag: Vereniging Nederlandse Gemeenten.

Nicolle van Lith is eigenaar van adviesbureau Cultuurslagers, voorzitter raad van toezicht LKCA, bestuurslid Jeugdfonds Sport en Cultuur Limburg en van Cultuur in Bedrijf Limburg. Fotografie: Suzanne van Pamelan

Bastiaan Vinkenburg en Cor Wijn

Het cultuurbestel als raderwerk

Pleidooi voor een proactievere rol van provincies

Op veel terreinen hebben de provincies wettelijke taken. Dat geldt ook voor een aantal gebieden die tot het domein van de cultuur behoren: erfgoed, media en bibliotheken. Echter, op het terrein van de kunsten hebben de provincies geen wettelijke rol. Dit geeft ze beleidsvrijheid, maar leidt ook tot onduidelijkheid. Daardoor zijn de provincies op het terrein van de kunsten niet altijd een bestendige partij. Bovendien kan de taakopvatting na de komende Provinciale Statenverkiezingen in maart zomaar weer wijzigen. Er is dus alle aanleiding om daarin verandering te willen brengen. Eind 2022 presenteerde Berenschot een visie met daarin een pleidooi voor een heldere rol voor de provincies en het borgen van continuïteit in plaats van het omarmen van beleidsvrijheid (Wijn et al. 2022).

In het openingsartikel van deze *Boekman Extra* signaleert een team van het bestuurskundig centrum GovernEUR naar aanleiding van een onderzoek naar de rol van provincies tijdens de coronacrisis dat veel provincies hun beleidsvrijheid hebben benut om met extra steunmaatregelen de culturele infrastructuur te ondersteunen. In die provincies heeft de provinciale beleidsvrijheid tijdens deze crisis voor de kunstensector goed uitgepakt. Maar is dat een reden om de beleidsvrijheid van provincies te koesteren?

Bankencrisis en IPO Profiel Provincies

In het bestuurlijk denken over de verantwoordelijkheden van de verschillende overheden voor de kunsten staat al sinds jaar en dag de notie over de taakverdeling tussen de overheden centraal. Deze notie is slechts beperkt geconcretiseerd in taken, laat staan dat de inhoud wettelijk is verankerd. De provincies hebben zelf in de periode na de bankencrisis en de daaropvolgende economische recessie (die gepaard ging met een herstructurering van de overheidsfinanciën) het *IPO Profiel Provincies* (IPO 2010) vastgesteld als uitkomst van een interne kern-takendiscussie. Het woord kunst komt in dat profiel niet voor; het accent ligt op de taakvervulling op het gebied van erfgoed. Wat betreft

Sinds 2010 is de rol van sommige provincies op het terrein van de kunsten alleen maar kleiner geworden

de cultuurparticipatie (waaronder ook begrepen cultuureducatie) werd gesteld dat de provincies een rol hebben in de tweedelijns-ondersteuning, te weten in het bevorderen van de kwaliteit en de regionale spreiding en de toegankelijkheid. Het profiel is leidend geweest voor het gezamenlijke handelen van de provincies op het gebied van cultuur. Wie de periode sinds 2010 overziet, kan vaststellen dat de rol van sommige provincies op het terrein van de kunsten sindsdien alleen maar kleiner is geworden.

Tekortkomingen

Tijdens de coronacrisis stelden de provincies intern vast dat de wisselwerking tussen de overheden mankementen vertoont. Voorbeelden van gesignaleerde tekortkomingen zijn:

- Witte vlekken in (delen van) het culturele aanbod, zowel provinciaal als lokaal.
- Witte vlekken in de financiële kracht en de knowhow van gemeenten.¹
- Blinde vlekken bij de rijkscultuurfondsen waar het gaat om het belang van de regio: de besluiten van de fondsen lijken los te staan van de regio's en bijbehorende profielen.
- Wisselende arrangementen die worden getroffen om tekortkomingen te compenseren. De stedelijke cultuurregio's zijn daarvan een uiting. Sommige provincies tellen meerdere stedelijke cultuurregio's waardoor deze regio's dichter op de regionale infrastructuur zitten dan de provincie (bijvoorbeeld Twente), terwijl andere regio's de provinciale infrastructuur juist verbinden (bijvoorbeeld We The North). En in een aantal gevallen is de stedelijke cultuurregio een provincie (Flevoland, Utrecht).
- De wijze van totstandkoming van de stedelijke cultuurregio's. Zo moesten de regioprofielen onder grote tijdsdruk worden opgesteld, waardoor er onvoldoende tijd was voor afstemming en/of verdieping met gemeenten en/of culturele instellingen. Bovendien was er sprake van een grillige afwisseling tussen een top-down en een bottom-up benadering: enerzijds waren regio's vrij om zich te vormen, anderzijds moesten de Raad voor Cultuur en het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (OCW) met deze regio's een bestel

bedenken. Dit bleek niet mogelijk, waardoor OCW uiteindelijk vanuit zijn rol toch tot een traditionele regeling kwam voor de culturele Basisinfrastructuur (BIS) inclusief de fondsen.

Coronacrisis als contrastvloeistof

Naar aanleiding van de coronacrisis stelde het IPO intern vast dat het cultuurbestel als geheel beter functioneert wanneer de provincies een proactieve(re) rol vervullen. Dit werd bevestigd in een onderzoek van adviesbureau DSP naar het functioneren van de stedelijke cultuurregio's (Nijboer et al. 2022). Berenschot constateerde dat het cultuurbestel tijdens de coronacrisis functioneerde als een raderwerk van in elkaar grijpende tandwielen (Wijn et al. 2022). De coronacrisis heeft gewerkt als een contrastvloeistof: er is een scherper beeld van hoe het geheel in elkaar steekt en wat er gebeurt als één of meer elementen haperen. Een goed functionerend stelsel vergt dat de provincies zich manifesteren als een bestendige partij. Het raderwerk hapert als de taakopvatting van provincies per beleidsperiode wijzigt. Het culturele bestel – met zijn vele onderlinge afhankelijkheden – is erbij gebaat wanneer rijk, provincies en gemeenten samen dat stelsel tegemoet treden 'als één overheid'. Dit geldt

Een goed functionerend stelsel vergt dat de provincies zich manifesteren als een bestendige partij

voor het landelijke bestel, maar ook voor provinciale en voor regionale constellaties zoals de stedelijke cultuurregio's.

Wat betreft Berenschot zouden de provincies in ieder geval onderling moeten afspreken dat elke provincie ten minste (a) optreedt als aanjager van innovatie en talentontwikkeling en (b) een vorm van provinciale basisinfrastructuur in stand houdt.

Culturele ruggengraat

Het begrip provinciale culturele basisinfrastructuur houdt in dat er naast de gekende culturele initiatieven en organisaties (podia, festivals, gezelschappen et cetera) een culturele ruggengraat is die bestaat uit:

- Tweedelijnsfuncties die vervuld moeten worden om het culturele ecosysteem adequaat te laten werken. Het gaat dan om ondersteunende taken (vroeger ook wel steunfunctietaken genoemd) die nodig zijn voor de bloei van het culturele leven en die, onder meer omwille van schaalvoordelen, het beste op bovenlokaal niveau vervuld kunnen worden.²
- Eerstelijnsvoorzieningen die van bovenlokale uitstraling en betekenis zijn, een regionale of zelfs landelijke functie vervullen en die niet door één gemeente gedragen kunnen worden.

De Raad voor Cultuur pleitte in 2017 in de verkenning *Cultuur voor stad, land en regio* voor het beleidsinstrument van de regionale culturele infrastructuur (RIS) (Raad voor Cultuur 2017). Deze zou moeten bestaan uit 'het geheel aan voorzieningen dat nodig is voor een bloeiend cultureel ecosysteem.' De vele vormen van meerjarige structurele subsidierelaties die we in veel provincies zien, zijn hier een uitingsvorm van. De voordelen van collectieve afspraken over een provinciale basisinfrastructuur worden in de Berenschotvisie als volgt weergegeven:

- a. Het bestaan van bepaalde culturele (ondersteunings)functies als zodanig staat niet langer ter discussie. Wel blijft een periodieke herbeoordeling van de wijze waarop die functies worden uitgeoefend natuurlijk van belang.

- b. De organisaties die de stelselfuncties uitoefenen hebben perspectief op langjarige ondersteuning. Dit biedt een waarborg voor continuïteit en stabiliteit in een sector die aan veel veranderingen onderhevig is.
- c. De taken van de provincie moeten voor iedereen duidelijk zijn. Primair is zij verantwoordelijk voor de provinciale culturele basisinfrastructuur, zijnde de ruggengraat van het culturele veld in de volle breedte (niet alleen op het terrein van de kunsten, maar ook op het terrein van erfgoed en bibliotheken).
- d. Een provincie kan met betrekking tot de organisaties die onderdeel uitmaken van haar basisinfrastructuur een eenduidige beoordelingssystematiek ontwikkelen en toepassen.

Wettelijke verankering

Wanneer helder is welke rollen de provincies structureel in het bestel vervullen, dan kunnen de provincies ook gemakkelijker een positie innemen aan de landelijke ‘stelseltafel’. Samen met het ministerie van OCW en de Vereniging van Nederlandse Gemeenten (VNG) zou dan in de visie van Berenschot gestreefd moeten worden naar het verankeren van de taak van de provincies in de *Wet op het specifiek cultuurbeleid* (door middel van een algemene taakomschrijving). Ook de gemeenschappelijke doelen van beleid zouden in de wet moeten worden verankerd, conform het genoemde advies van de Raad voor Cultuur (2017). De Raad formuleerde vier doelstellingen:

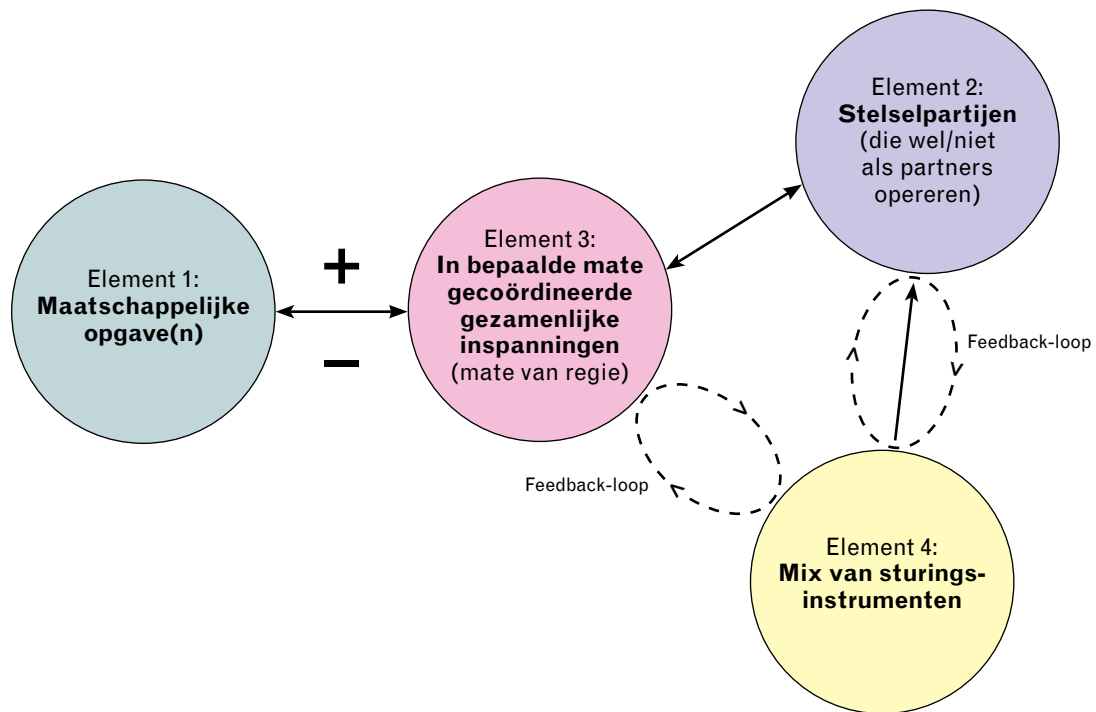
- Dat creatieve en kunstzinnige talenten kansen en mogelijkheden krijgen om zich artistiek te ontplooiën.
- Dat iedereen, ongeacht leeftijd, culturele achtergrond, inkomen en woonplaats, toegang heeft tot cultuur.
- Dat een pluriform aanbod van cultuur is gegarandeerd, waarin het bestaande wordt gekoesterd en het nieuwe wordt omarmd.
- Dat er een veilige haven is voor cultuur om te kunnen reflecteren op de samenleving en haar burgers, waarop ook kritiek geleverd kan worden.

Helaas nam minister Van Engelshoven indertijd dit advies niet over. Het gevolg is dat centraal in de *Wet op het specifiek cultuurbeleid* nog altijd een formulering staat met begrippen die geen scherp afgebakende betekenis hebben en dus voor velerlei uitleg vatbaar zijn.³ Het cultuurbeleid is gebaat bij een duidelijke koers met heldere doelen die relevant zijn voor alle overheidslagen en voor zowel private als publieke organisaties. Heldere doelen kunnen dienen als gezamenlijk kompas voor rijk, provincies én gemeenten. Voor onder meer de bibliotheeksector heeft zo’n wettelijk kader goed uitgediend (Mil 2019). Een wettelijk kader kan op eenzelfde manier uitwerken voor de cultuursector als geheel.

Werken als één overheid

Zoals hiervóór geconstateerd functioneert het culturele stelsel door zijn vele onderlinge afhankelijkheden als een raderwerk. Volgens de onderzoekers van GovernEUR gedijt dat niet bij maximale beleidsvrijheid, maar juist bij een duurzame taakopvatting van de overheden die in wetgeving en bestuurlijke afspraken wordt geborgd. Het raderwerk hapert wanneer de taakopvatting van provincies per beleidsperiode wijzigt. Het cultuurbestel is erbij gebaat wanneer rijk, provincies en gemeenten het stelsel in de toekomst – conform het advies van de studiegroep Interbestuurlijke en Financiële

Wanneer helder is welke rollen de provincies structureel in het bestel vervullen, dan kunnen de provincies ook gemakkelijker een positie innemen aan de landelijke ‘stelseltafel’

Figuur 1. Gedachtegoed studiegroep IFV gecombineerd met het Berenschot-stelselmodel

Verhoudingen – tegemoet treden ‘als één overheid’ (Studiegroep IFV 2020).⁴ De denklijn van de studiegroep sluit nauw aan bij het stelselmodel dat door Berenschot wordt gehanteerd. Dit model definieert een stelsel als ‘een samenstel van partijen (met ieder een eigen rol-opvatting) wier gezamenlijke inspanningen in een bepaalde mate worden gecoördineerd teneinde impact uit te oefenen op het realiseren van bepaalde doelen (of groter: opgaven). Door een mix van sturingsinstrumenten wordt gepoogd de impact van de inspanningen te vergroten’ (Wijn et al. 2022).

Naar onze mening kan dit model bijdragen aan een beter begrip van het functioneren van het culturele bestel. Het verduidelijkt zowel op landelijk als op regionaal en lokaal niveau wat de opgaven zijn waaraan wordt gewerkt, welke actoren daarin een rol spelen, hoe inspanningen worden gecoördineerd en welke beleidsmiddelen worden ingezet. Bovendien maakt het model het mogelijk om na de beleidsinspanningen in een bepaalde periode te evalueren en gericht aan te passen, hetgeen in huidige cultuurbestel nagenoeg onmogelijk is.

Staatssecretaris Uslu heeft aangegeven de tijd te gaan nemen om het huidige bestel kritisch tegen het licht te houden en noodzakelijke veranderingen door te voeren. Waaraan zij recent toevoegde dat het belang van cultuur zo langzamerhand buiten kijf moet staan en buiten schot moet blijven (Uslu 2022). Voor het raderwerk van de cultuur is te hopen dat dit betekent dat het denken en handelen in termen van ‘één overheid’ daarbij tot centraal uitgangspunt wordt verheven. •

Literatuur

- Engelshoven, I.K. van (2019) [Uitgangspunten Cultuurbeleid 2021-2024](#). Tweede Kamer 32820, nr. 290.
- IPO (2010) [Interprovinciale aanpak 'profiel provincies'](#). Den Haag: Interprovinciaal Overleg.
- Mil, B. van (et al.) (2019) [Evaluatie Wet stelsel openbare bibliotheek-voorzieningen: eindrapport](#). Den Haag: KWINK groep (etc.).
- Nijboer R en A. van der Horst (2022) [Waar doen we het voor? Rapportage over de ontwikkeling van de stedelijke regio's](#). Amsterdam: DSP-groep.
- Raad voor Cultuur (2017) [Cultuur voor stad, land en regio: de rol van stedelijke regio's in het cultuurbestel](#). Den Haag: Raad voor Cultuur.
- Studiegroep IFV (2020) [Als één overheid: slagvaardig de toekomst tegemoet!](#) S.I.: Studiegroep Interbestuurlijke en Financiële Verhoudingen.
- Uslu, G. (2022) [Cultuur geeft leven aan onze levens: hoe Nederland cultuur waardeert: van cultureel nationalisme tot corona en daarna \(1872-2022 en verder\): Huizinga-lesing 2022](#). S.I.: EW.
- Uslu, G. (2022). [Toekomst culturele basis-infrastructuur](#). Tweede Kamer 32820, nr. 485.
- Wijn C. (et al.) (2022) [Op weg naar herpositionering: visie van Berenschot op de rol van de provincies in het culturele bestel](#). Utrecht: Berenschot.

Noten

- 1 De gemeenten hebben het al jaren financieel moeilijk. Een belangrijke oorzaak hiervan is het feit dat het kabinet Rutte II voor 16 miljard euro aan taken decentraliseerde naar de gemeenten: taken op het brede terrein van werk, jeugdzorg en de zorg aan langdurig zieken en ouderen. De genoemde 16 miljard euro hield een verdubbeling in van het Gemeentefonds, maar blijkt niet toereikend om op lokaal niveau alle nieuwe taken goed uit te voeren. De autonome taken die gemeenten van oudsher vervullen (zoals op het gebied van cultuur en sport) lijden hier onder.
- 2 Het begrip steunfunctie gaat terug tot de Welzijnswet uit de jaren zeventig van de vorige eeuw, waarin was geregeld dat de provincies een aantal bovenlokale taken moesten financieren met betrekking tot welzijn en cultuur. Dat ging toen om zaken als de begeleiding van instellingen, kaderleden en beroepskrachten (deskundigheidsbevordering), het bevorderen van samenwerking, het stimuleren van de kwaliteit en het verzamelen en verspreiden van kennis (onder andere via onderzoek).
- 3 Artikel 2. Onze Minister is belast met het scheppen van voorwaarden voor het in stand houden, ontwikkelen, sociaal en geografisch spreiden of anderszins verbreiden van cultuuruitingen; hij laat zich daarbij leiden door overwegingen van kwaliteit en verscheidenheid.
- 4 Werken 'als één overheid' is de centrale notie van de studiegroep Interbestuurlijke en Financiële Verhoudingen (studiegroep Ter Haar). De studiegroep IFV kreeg in 2019 van de gezamenlijke overheden, verenigd in het Bestuurlijk Overleg Financiële verhoudingen (BOFv), de opdracht advies te geven om de randvoorwaarden voor een goede samenwerking tussen overheden te actualiseren of te verbeteren.

Bastiaan Vinkenburg is sectorleider Kunst & Cultuur bij Berenschot en adviseert overheden en culturele instellingen over strategische en bedrijfsmatige vraagstukken

Cor Wijn is managing consultant bij adviesbureau Berenschot en voert als adviseur opdrachten uit voor vele steden in Nederland

Marieke van Engelen

Advies Interprovinciaal Overleg (IPO)

‘Samenhangend investeren,
vernieuwen en samenwerken’

Veel provincies hebben hun beleidsvrijheid benut om, samen met Rijk en gemeenten, de culturele sector met extra steunmaatregelen tegemoet te komen. De coronacrisis heeft eens te meer duidelijk gemaakt dat samenwerking tussen overheden loont en de cultuursector kan helpen weerbaarder te worden. Daarom herkennen de samenwerkende provincies, verenigd in het Interprovinciaal Overleg (IPO), ook de bevindingen van het bestuurskundig centrum GovernEUR over de rol die de provincies tijdens de coronacrisis hebben vervuld. De provincies nemen daarin hun verantwoordelijkheid en willen dit graag gezamenlijk met Rijk en gemeenten ook de komende jaren voortzetten.

Startpunt en bouwsteen

Dit was ook de aanleiding voor de gezamenlijke provincies om in IPO-verband in 2022 Adviesbureau Berenschot te vragen een analyse te maken van de rol die provincies in de praktijk vervullen en een advies uit te brengen over de gewenste provinciale rol van de provincies in een nieuw cultuurstelsel. Dit resulteerde in het rapport *Op weg naar herpositionering: visie op de rol van de provincies in het cultuurbestel* (Wijn et al. 2022). De gezamenlijke provincies hebben op basis van deze visie van Berenschot een advies geformuleerd voor de staatssecretaris (zie voor deze brief IPO 2022b). Dit advies zien de provincies als startpunt en bouwsteen voor gesprekken met het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (OCW) en de Vereniging van Nederlandse Gemeenten (VNG) over de taken en rollen van de verschillende overheden in het culturele bestel.

De provincies hebben de staatssecretaris geadviseerd om het cultuurbestel tegemoet te treden als één overheid. Het stelselmodel dat Berenschot in het rapport introduceert, kan volgens de provincies een bruikbaar instrument zijn om tot betere afstemming te komen van het cultuurbeleid. Daarnaast willen de provincies graag samen met het ministerie van OCW en de VNG streven naar het opnemen van gemeenschappelijke beleidsdoelen in de wet, waarbij er per provincie ruimte zou moeten zijn voor maatwerkafspraken. Tot slot pleiten de provincies voor het actualiseren van het Algemeen kader interbestuurlijke verhoudingen cultuur, zoals overeengekomen door OCW, IPO en VNG in 2012, zodat er een betere aansluiting is met het cultuurbeleid dat provincies, gemeenten en cultuurregio's in de praktijk voeren.

Volwaardige partner

Als samenwerkende provincies zien we kansen om cultuur maatschappelijk breed in te zetten, bijvoorbeeld bij belangrijke transitie zoals de woningbouw- en energieopgave. We werken daarin graag samen met medeoverheden en met het culturele veld. Een versterking van de gezamenlijke rol van de provincies zou volgens Berenschot ook een verbetering van het functioneren van het gehele cultuurbestel betekenen. In IPO-verband willen we ons hier gezamenlijk voor inzetten. Gedeputeerde van de provincie

Fryslân Sietske Poepjes zegt hierover namens de twaalf provincies: 'Iedereen zou toegang moeten hebben tot kunst en cultuur. Om van te beleven, van te genieten en om mee te doen! Dat kan beter als alle overheden samenhangend investeren, vernieuwen en samenwerken om dit te bereiken. De provincies zijn niet enkel uitvoerder van rijksbeleid. Met de gemeenten en het ministerie willen we als volwaardig partner samen verantwoordelijkheid nemen voor de opgaven in de sector. We willen dat de rol van de provincies wettelijk geborgd wordt. De uitwerking van deze rol, inclusief de wijze van financiering, zouden de provincies vast willen leggen in provinciale cultuurconvenanten. Op die manier blijft er ruimte voor iedere provincie om de meest wenselijke eigen rol en taakopvatting vast te leggen. Zo zorgen we ook voor een kwalitatief hoogwaardige culturele infrastructuur die ook het vestigingsklimaat versterkt, bijdraagt aan werkgelegenheid. Cultuur kan verbinden, verbroedert, oproepen tot discussie en bijdragen aan oplossingen.' •

Literatuur

- IPO (2022a) [Positionering provincies in het culturele bestel](#). Den Haag: Interprovinciaal Overleg.
- IPO (2022b) ['Provincies staan samen voor uitdagingen cultuursector'](#). Op: www.ipo.nl, 15 december.
- Wijn, C. (et al.) (2022) [Op weg naar herpositionering: visie van Berenschot op de rol van de provincies in het culturele bestel](#). Utrecht: Berenschot.

Marieke van Engelen
is programmamanager
Cultuur en Erfgoed
en belangenbehartiger
bij het IPO

Colofon

Boekman Extra is een onregelmatig verschijnende digitale uitgave van de Boekmanstichting.

De Boekmanstichting verzamelt en verspreidt kennis en informatie over kunst en cultuur in beleid en praktijk. Het werkterrein omvat het kunst- en cultuurbeleid van de overheden, particuliere financiering van kunst, de sociaal-economische en juridische aspecten van de kunsten en het kunstenaarsberoep, marketing en sponsoring, culturele organisaties en manifestaties, kunst in relatie tot (nieuwe) media, cultuurbehoud, kunst-educatie, amateurkunst en kunstvakonderwijs.

Zie ook www.boekman.nl

Redactie

Jack van der Leden
André Nuchelmans

Productie

André Nuchelmans

Redactieadres

Boekmanstichting,
t.a.v. redactie
Boekman Extra
Herengracht 415,
1017 BP Amsterdam,
telefoon 020 – 624 37 36,
e-mail
redactie@boekman.nl

Kopij volgens de redactie-
aanwijzingen via e-mail

Eindredactie en correctie

Paul Postma, Loft 238
Tekst & Media

Beeldredactie

André Nuchelmans
Joseph Plateau

Vormgeving

Joseph Plateau,
Amsterdam

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (art. 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

Al het mogelijke is gedaan om rechthebbenden van beeld te achterhalen. Indien u meent over auteursrechten te beschikken van beeld in deze *Boekman Extra*, dan kunt u contact opnemen met de Boekmanstichting in Amsterdam.